

SZEMLE

Balázs Eszter, Az intellektualitás vezérei, Víták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról 1908–1914, Budapest, Napvilág Kiadó, 2009, 364 p.

„A Nyugat előkelő folyóirat (...) csupa differenciált koponya ontja beléje a tudományt, poézist, kultúrát”, idézi Balázs Eszter Zigány Árpád egy *Renaissance*-beli, a *Nyugattal* szemben megfogalmazódó, azt immár túlságosan is „intellektuáliskodónak” tartó kritikáját (236.). De vannak-e vajon az intellektualitásnak vezérei? Hiszen a *Nyugat* (s ezen belül különösen Ignotus) mindig határozottan tagadta, hogy ilyen szerepre törnének, sőt, az írói függetlenség lényegéhez tartozónak érezte, hogy az író (értelmiségit?) valójában nem lehet, nem lehetne uralni. Ha ugyanis irányítani lehet, az az írói munkájának rovására fog menni. A *Nyugat* ellenzői azonban kezdettől meg voltak győződve arról, s támadásaik élességét is jórészt ez az időnként az összeesküvés-elméletekig elmenő meggyőződés magyarázta, hogy a „nyugatosok” táborba szerveződő, tudatos vezetés alatt álló, egységes, veszedelmes hadsereg, amely ellen minden erővel védekezni és küzdeni kell. Érthetetlennek tűnhet, hogy miért tulajdonítottak ekkora jelentőséget egy (különösen eleinte) mindössze pár száz előfizetővel rendelkező, és nem is a széles tömegekhez szóló, néhány „differenciált koponya” alkotói és publikációs fórumául szolgáló kulturális lapnak, s Balázs Eszter könyve lényegében épp erre a különös ellentmondásra keres választ. Nézőpontja azonban eltér a hagyományosan irodalomközpon-tú vizsgálatoktól: a Nyugat körüli vitákat

a hazai értelmiségtörténet dokumentumaiként elemzi.

Előjáróban fontosnak tartom kijelenteni, hogy véleményem szerint a Balázs Eszter által felvállalt feladat roppant nagy jelentőségű, s a korszakra vonatkozó (akár irodalomtörténeti jellegű) kutatásokban sokkal nagyobb hangsúlyt kellene kapnia, sokkal szisztematikusabban, mint ahogy az az eddigi szakirodalomra jellemző volt. Ha a továbbiakban esetleg számomra hiányérzetet okozó problémákat jelzek vagy kritikát fogalmazok is meg, az nem befolyásolja, hogy magát a vállalkozást nagyszerűnek gondolom, s hogy ezt a feladatot ebben a formában és terjedelemben valóban csak megkezdeni lehetett.

Olvasóként úgy érzem, több okból is némileg félrevezető értelmiségtörténet-írásról beszélni e kötet esetében. Egyrészt azért, mert túl megnyugtatónak tűnik ez a diszciplínához sorolás: elfedi, hogy a könyv témája, témái jóval érdekesebbek és közérdekűbbek, máig ható dilemmák és társadalmi problémák kezdőpont-jait érintik, távolról sem valami százéves, poros társadalomtörténeti részterület filológus szorgalommal elvégzett bővítéséről van szó. Másrészt azért, mert Balázs Eszter könyve ennél jóval többet vállal – ugyanakkor bizonyos értelemben kevesebbet tesz. Többet vállal, hiszen széles körképet rajzol egy rövid időszak szinte valamennyi fontos közéle-ti vitakérdéséről (még ha így természetesen ezek bemutatása időnként szükségképpen felsorolásszerűen rövid is), ugyanakkor kevesebbet is kapunk, hiszen szisztematikus, az alkalmazott fogalmak tisztázását, esetleg szakirodalmi kontextualizálását is el-

végző történeti (vagy akár társadalomelméleti) leírást hiába keresünk.

A bevezetőben azt olvashatjuk, hogy az identitások, önreprezentációk kapnak főszerepet az értelmiségi szerepértelmezések számbavétele során (legyenek ezek explicit önleírások vagy vitaszituációkból utólag kikövetkeztethető implicit meggyőződések), s valóban rengeteg éles szemmel kiválasztott, a téma szempontjából informatív idézet segít elgondolni, hogyan is értelmeződhetett a korban a – mondjuk most így – értelmiségi szerep. A könyv nagyon erőteljesen induktív módszerrel dolgozik tehát, ami fontos jelenségeket segít meglátni, s számos esetben egyszerűsített nehezen cáfolható érvként is szolgál, ám megvannak a hátulütői is. Egyrészt (ahogy a szerző ki is emeli) nagyon erőteljesen behatárolt a feldolgozott szövegek köre, ami persze csak akkor baj, ha úgy gondoljuk, hogy következetes induktív módszerrel elérhetjük, hogy „az anyag maga” értelmezze önmagát. Másrészt (és ez talán problematikusabb) nem egyértelmű, miféle értelmiségkép-ből, illetve új értelmiség-képből indulunk ki, mit keresünk lényegében e szövegekben (ami egyébként bizonyos fokig érvényteleníti is a kísérlet induktív jellegét).

E két momentumból következik az is, hogy a könyv szerkezete kicsit emlékeztet az olyan dolgozatokra, melyekben a szükségszerűen beiktatott elméleti bevezető igazából nem túlzottan kötődik az öt követő „érdemi részhez”, holott úgy érzem, a szerző célja nem ez volt, és a téma mintha épp azért vált volna érdekessé számára, mert a (fogalmi–elméleti) tétet és a lezáratlanságot érezte benne. A könyv „elméleti bevezető”-szerű elején találunk egy meglehetősen rövid részt, melyet három fejezet alkot, összesen tízoldalmi terjedelemben. Itt olvashatunk arról, miféle értelmiségfogalmakat és milyen kontextusokat tart relevánsnak a szerző. Az ’intellektuel’ kifejezés franciából való átvétele kapcsán Balázs Eszter felveti, hogy vizsgálni kellene, vajon a fogalom tartalmát is átvették-e Magyarországon, s hogy az értelmiségen belüli törés nálunk is a Dreyfus-per mentén jön-e létre, illetve egyáltalán fontos szerepet játszik-e a per a hazai új értelmiségi szerepminta és magatar-

tás létrejöttében. Bár ennél bővebben kifejtve nincsen, úgy tűnik, hogy e minta lényegében az értelmiség konkrét politikai ügyekben való, „az igazság és a ráció nevében” történő fellépését jelentené (vö. 22.). Az gyorsan kiderül, hogy ez a megközelítés magyar kontextusban nem igazán releváns, de az ’új értelmiségi minta’ kifejezés végigvonul a kötetben – kérdés azonban, mit értsünk alatta. Van, ahol úgy tűnik, pusztán az értelmiség szellemi-intézményi autonómiára való törekvését jelenti a hatalommal szemben (pl. 25.), s ez fontos elemnek látszik, ám mintha elsikkadna annak a kísérletnek a során, hogy megpróbáljuk azonosítani a szóba jöhető korabeli európai értelmiség-mintákat a hazai közegben, szembeállítva ezekkel a régió 19. századi értelmiségi szerepmintájának tekintett „nemzetépítői” hivatást.

Itt nincs mód kifejtteni, miért elnagyolt és általánosító ezt az egy szerepmintát feltételezni a teljes 19. századra nézve (szerencsére mára bőséges szakirodalom foglalkozik ezekkel a kérdésekkel). Ennél problematikusabb számomra, hogy az értelmiség-történeti megközelítés furcsa módon nem számol néhány olyan tényezővel, amelyek pedig segíthetnék a problémakör tagolását és értelmezését a centrum–periféria modell nem túl szerencsés bevonása nélkül is. Más tudományterületről érkező az olvasónak más (bár talán nem releváns) elvárásai lehetnek – számomra például furcsa hiány, hogy az értelmiségi *tevékenység* jellegére és e tevékenység szimbolikus és reális *helyeire* nézve egyáltalán nem vetődik fel például a társadalmi nyilvánosság fogalma. Holott az, ami itt új értelmiségi szerepmintaként fogalmazódik meg (autonómatörekvés plusz ugyanakkor konkrét politikai ügyekkel kapcsolatos kritikus állásfoglalás), roppantul emlékeztet a habermasi klasszikus polgári nyilvánosság meghatározására (ami, ugye, ekkoriban azért már nem annyira új). Még plauzibilisebb lehet a társadalmi nyilvánosság fogalma, ha a Habermast kritizáló szakirodalom egy jelentős szegmensét is bevonjuk a gondolkodásba, mindenekelőtt a modernitást alternatív, párhuzamos nyilvánosság-terekként elgondoló (s így az emancipációs, illetve asszimilációs tematikát is bevonó) szá-

lat, vagy a (modern) társadalmi nyilvánosság mediális sajátosságainak fontos szerepét hangsúlyozó tanulmányokat (pl. Benedict Anderson, Charles Taylor). Ebből következik, hogy a társadalmi modernség médiatörténeti aspektusainak figyelembevétele is hasznos lehetne, már csak azért is, mert Balázs Eszter „médiamunkások” önmegnyilatkozásait veszi figyelembe elsősorban, folyóiratokat vizsgál, és a sajtó szerepének, illetve a zsurnalizmus megítélésének megfigyelése során tesz fontos megállapításokat. Úgy érzem, hogy e kontextusok legalább részleges bevonásával (anélkül, hogy lexikonná próbálnánk duzzasztani a karcsú kötetet) választ kaphatnánk a könyv olvasása során felvetődő kérdések némelyikére. Miért lehetett például az értelmiségi szerep szempontjából vízváltató a Dreyfus-ügy? Mit jelentett ez a „modernség” megítélésére nézve? Mi felelhet meg nálunk (ha ez fontos) a Dreyfus-ügy összetett problémakörének? Az esetleges megfelelések felől vizsgálva nem találunk-e mégis rokon vonásokat? Szerencsés-e egyáltalán azt feltételezni, hogy a bipoláris értelmiségi tér (benne egyik oldalon az új értelmiségi szereppel) „francia import” a kontinens többi országában, és nem jobb-e esetleg úgy megközelíteni a kérdést, mint a társadalmi modernizálódás egy általános, mindenütt létrejövő jellemvonását? Mi alapján beszélünk értelmiségről: foglalkozás? Autonóm megfigyelői pozíció? Kritikus fellépés? Elválnak-e egyáltalán például a „kritikus fellépés” mentén egyértelműen a modern és konzervatív álláspontok egymástól a magyar századfordulón? Miért az autonómia (művészi vagy tudományos autonómia) a legfontosabb ütközőpont a két oldal között? Miért lesz ez erkölcsi kérdés *mindkét* oldal számára? Miért nem *egyformán* lesz erkölcsi kérdés? Sok kérdést sorolhatnék még (ami azt mutatja, mennyire termékeny szempontokat kínál fel a könyv), de szeretnék inkább még egy szakirodalommal kapcsolatos dilemmát felvetni.

Az értelmiséggel kapcsolatosan Bourdieu neve merül fel egyedül lehetséges elméleti kontextusként. Ez kézenfekvő (bár nem egyetlen lehetséges) választás, ám úgy érzem, Balázs Eszter nem használja ki a Bourdieu társadalom-

modellje nyújtotta lehetőségeket tárgya szempontjából. Felidézi, hogy a 20. századi értelmiségiek Bourdieu szerint „történetileg a kultúra (művészet)/tudomány szabadsága és a hatalom szembeállításán keresztül ragadhatók meg”, s így mintegy „kétdimenziósak”, s hogy ez a megfogalmazás a Nyugat szerzőire nagyon illik (24.), ám tovább nem követi Bourdieu gondolatmenetét. *Le champ intellectuel: un monde à part* című rövid tanulmányában Bourdieu például azt írja, hogy az értelmiség (szimbolikus) hatalmának forrása – s egyszersmind a velük szembeni gyakori társadalmi elutasítás oka –, hogy képesek láthatóvá, elhíhetővé és érzékelhetővé tenni, mintegy objektívnálni olyan többé-kevésbé zavaros, megfogalmazhatatlannak tűnő tapasztalatokat, melyek a természeti, illetve társadalmi világra vonatkoznak, s így lényegében ők teszik (társadalmilag) létezővé e világokat. (Bourdieu, *Le champ intellectuel: un monde à part = Choses dites*, Paris, Editions de Minuit, 1987, 174.) Az ellenzök szemében ez pedig arroganciának tűnik, olyan hangnak, mely furán és idegenül beszél a világról valamiféle időtlen és általános jelleggel. Ám épp ez az általánosságok megragadását, egyetemes értékek megragadásának képességét biztosító megfigyelői pozíció lesz az, amely egyfelől lehetőséget biztosít az értelmiségnek a politika mezején való megszólalásra, ugyanakkor a politikán belüli autonómiára, másfelől az államérdekek ellenében is visszacsempészi az igazság és az igazságosság fogalmainak redukálhatatlanságát a politikába, miközben eme értékek öröjeként függetlenséget követel magának a politika és a gazdasági élet követelményeitől. Ez a helyzet és pozíció az, ami Bourdieu szerint Franciaországban a Dreyfus-perben, pontosabban Zola *J'accuse* című cikkében nyilvánul meg először a maga teljességében.

A gondolatmenet egészét felidézve már talvolról sem tűnik olyan idegennek a párhuzam a korabeli magyar viszonyokkal, mint amilyenek Balázs Eszter bevezetője alapján látszott. Mindenekelőtt Ignóus kritikafelfogását (mely szerint a szerző saját képét adja a világról, s megítélésének nem az a kritériuma, hogy „helyesen” ábrázol-e, mivel számtalan egyedi leírás

lehetséges, pusztán az, hogy „jól megcsinálja-e”, amit szeretne) vagy Schöppflin szociológiától megérintett irodalomfelfogását (mely szerint minden társadalmi csoport, legyen az akár a legalacsonyabb, legkisebb vagy legheterogénebb is, hírt hoz egy olyan világról, melyhez másként nem férhetnénk hozzá, nem láthatnánk meg, így minden hang egyformán jogosult és üdvözlendő) helyezi új összefüggésrendszerbe. De például majd Babits hagyományfogalma és az „örök kortársakhoz” való visszatérése is a bourdieu-i értelmiségfogalom univerzalitás-igényével látszik rokonnak lenni. Általában véve minden olyan autonómiatörekvés a *Nyugat* körül, mely a(z adott esetben a politikai hatalom által meghatározott módon nemzeti) partikularitás elé a művészet és/vagy az általános emberi értékek univerzalitását helyezi, jól illeszkedik ebbe a képbe. Ahogyan szintén jól illeszkedik e képbe a konzervatív (vagy éppígy később a *Nyugat* leváltására törő progresszív) oldalnak a *Nyugat* „vezérszerepre törését”, „arroganciáját”, túlzott intellektualizmusát, hontalanságát, magyartalanságát, érthetlenségét, „erkölcstelenségét” kifogásoló támadása is. Végezetül pedig a nem partikuláris igazság nevében való megszólalás, mely a politikától és a gazdaságtól való függetlenséget követel és feltételez, szintén jellemző lesz a *Nyugat* vitaszövegeire (egyébként egy sajátos csavarral majd a konzervatív irodalom közéleti megszólalásaira is az I. világháború után).

További érdekes szempontokat adhatnak az autonómia–heteronómia probléma alaposabb megfigyelése. Bourdieu az értelmiségi mezőt úgy írja le, mint amely hatalmát a kulturális tőke birtoklásának privilégiumából nyeri, e hatalma azonban viszonylagos: a politikai, illetve gazdasági hatalommal bírókkal való kapcsolataiban a másik a domináns fél, ebből adódik az értelmiségi mező kiszolgáltatottsága és konkrét gyakorlatainak ellentmondásossága. A tőkeviszonyok gyümölcsöző elrendezésének kísérlete folyamatosan jellemezte a *Nyugatot*, s a gazdasági hatalommal általában tudott is együttműködést kialakítani. A politikai hatalommal kapcsolatban azonban ez nem sikerülhetett (a politikai hatalom ugyanis Magyarországon ebben az időben nem biztosított önmagán belül teret

az értelmiség kritikus hangjának), s jórészt ez lehet az oka annak, hogy a társadalmi modernizáció, melynek feladatát az (új) értelmiség vállalta fel, legfeljebb fél sikert, ingatag eredményeket hozott létre (ami egyszersmind a hazai értelmiség 20. századi kiszolgáltatottságát is új módon teszi értelmezhetővé).

Mindezzel együtt hosszan lehetne sorolni azokat a fontos megállapításokat és érdekes, további kutatásra ösztönző szempontokat, melyeket a kötetben találunk – még akkor is, ha néhány megállapítással esetleg nem értünk is egyet. Ez utóbbiak előszámlálása helyett azonban inkább azt emelném ki, ahogyan a korabeli források szoros olvasása fokozatos tendenciákat rajzol ki például az antiszemitizmus átalakulásával kapcsolatosan. A *Nyugat* által a konzervatív oldal legpárbeszédképesebb képviselőjeként tartott Horváth János publicisztikáját elemezve láthatóvá válik például, hogyan kerül logikailag (és filológiailag) egymás közvetlen közelébe a zszurnalizmus és a zsidóság, vagy a zsidóság és a nők, sőt, a könyvből kiderül, hogy tulajdonképpen a jóval későbbi mélymagyar/hígmagyar disszimilatív különbségtételének is itt, Horváthnál találjuk a közvetlen előfutárát. Balázs Eszter gondolatmenete alapján az is világossá válik, hogyan, milyen logika alapján lehetett az antiszemitizmus (és a mizogínia) a „jogos önvédelem” megengedett diskurzusa, s hogy valóban az átrendeződő mezők megingatta hatalmi viszonyok megőrzéséről volt szó elsősorban. Talán a legérdekesebb pedig az, ahogyan Horváth szövegeiben megjelenik az az engedmény, mely azóta is alapeleme a hasonló antimodern, hatalomstruktúrákat konzerválni próbáló ideológiáknak: az „idegenek” természetesen joga van létezni köztünk, amíg „nem látszik”. Mindenekelőtt a nyelvben nem szabad látszaniuk: amennyiben nyelvükön idegenszerűség érződik, ne legyenek részei az írott nyilvánosságnak. Balázs Eszter már nem beszél róla (hiszen választott időszakán jócskán túlrá esik), hogy ennek a fajta asszimilációs (pontosabban egyre inkább disszimilációs) elképzelésnek logikus, mintegy fokozati következménye lesz a társadalmi nyilvánosság tereitől való megfosztás, majd általában a nyilvános terek-

ből való kiűzés, végül azután az élettől való megfosztás is. Az új értelmiség reflexív-megfigyelői pozíciójából nézve az ehhez hasonló tendenciák – lehetőségként, nem szükségszerűségként – láthatóvá válnak: láthatóvá, és (talán) megállíthatóvá. Bár a Nyugatban később, a háború-ankét vagy az írástudók árulása-vitaként ismert szövegek esetén sem alakul ki egységes álláspont abból a szempontból, hogy e tendenciák megállíthatók-e, és hogy az írástudóknak (értelmiségieknek) a feladata és felelősége-e ezeket megállítani, a modern értelmiségi szerep része, hogy legalábbis számot vet ezzel a kérdéssel. Balázs Eszter könyve fontos emlékeztető ebből a szempontból is.

RÁKAI ORSOLYA

Takács Róbert, Politikai újságírás a Kádár-korban, Budapest, Napvilág–Politikatörténeti Intézet, 2012, 376 p.

A Kádár-korszak kultúrájával, kultúrpolitikájával, politikatörténetével kapcsolatban mostanra számos kitűnő monográfia és dokumentum-összeállítás áll a kutatók rendelkezésére. Takács Róbert munkája egy különösen érdekfeszítő kérdéssel: a korszak sajtója és tájékoztatáspolitikája közötti összefüggésekkel foglalkozik. Könyve nem kizárólag a szűkebben vett „politikai újságírás” történetét dolgozza fel, monográfiája a nyomtatott sajtó teljes működéséről és annak politikai kontextusairól is átfogó képet ad. Szempont-, illetve adatgazdagságát nem lehet egy rövid ismertetés keretében bemutatni, ezért az alábbiakban néhány átfogóbb, illetve a nem sajtótörténész olvasó számára is izgalmas kérdéskörre szeretnék utalni. A könyv részletes képet nyújt arról az érdekes ellentmondásról, hogy miközben a pártvezetés a sajtót és a tájékoztatást propagandaeszköznek tartotta, a nyomtatott sajtó – a politikai napilapokat, hetilapokat nem számítva – nem volt oly nagymértékben átpolitikálva, mint más, ugyancsak a szovjet tömbhöz tartozó országok esetében. Ennek oka a „differenciált közléspolitikai” volt (a jól ismert tiltás, türés, támogatás alapelve), valamint az is, hogy a tájékoztatáspolitikai abban is differenciált, hogy egyes lapokat milyen

társadalmi rétegek, milyen szakmai körök és (főleg) mennyien olvasnak. Az irodalomtörténetészeket közelebről is érdekelhetik a „cenzúra” működését bemutató fejezetek, melyek alapján kiderül, hogy a sajtópolitika milyen tudatosan és aprólékos figyelemmel hozta létre azt a szisztémát, melyben a szerkesztői felelősség megosztásával, az öncenzúrára való készíttetéssel, a rendszer elveinek és tabuinak habitussá tételével sikerült elérni azt, hogy Magyarországon nem működött cenzúrahivatal, mert nem is volt szükség rá, amit természetesen a politikai vezetés a saját liberalizmusának jeleként ünnepelet.

A könyv hosszan tárgyalja a korabeli „belpolitikai újságírás” jellegét, kérdéseit, ellentmondásait. Itt jól látható, hogy a kádári rendszer sajátosságai mintegy rendszerszinten is meghatározták a tájékoztatást, nem csak kívánalmak, normák, utasítások formájában. Mint hogy a pártvezetésen belüli frakciók léte, azok vitái és belső harcai teljes mértékben tabusítva voltak, a magyar sajtó nem foglalkozhatott a „polgári” belpolitikai újságírás kedvenc témájával: a rivális politikai erők, alapvetően a pártok szereplőinek és törekvéseinek elemzésével. Ez a körülmény nem csak a fontos hírek eltitkolása miatt volt baj, hanem egyenes következményként a belpolitikai újságírást egyhangúvá, szürkévé, lagymataggá tette. A belpolitikai híradások ezért gyakran csip-csup ügyekkel, periférikus problémákkal foglalkoztak. Ilyen volt a szolgáltatások gyengesége („udvariatlan eladók”), az ellátási nehézségek („nincs elég sör”), a munkahelyi sérelmek-visszásságok és hasonlók. Takács felhívja a figyelmet arra is, hogy élelmes újságírók úgy próbálták a (belpolitikai) hírséget kielégíteni, hogy visszavonult, többé-kevésbé már a történelmi múlt részévé vált politikai szereplőkkel készítettek interjúkat, portrékat, visszaemlékező anyagokat. A ma már (főleg a fiatalok körében) eléggé elterjedt hiedelemmel ellentétben a Kádár-korszakban egyébként lehetett – persze körültekintéssel és a játékszabályok betartásával – a társadalmi problémákról, a közélet ellentmondásairól is cikket írni, sőt, a hatalom olykor egyenesen elvárta az ilyesmit, de a „konstruktív kritika” jegyében.

A pártvezetés idegenkedett a problémák – ahogy akkor mondták – „feketére lakkozásától”.

Nagyon érdekesítő a magyar „külpolitikai újságírással” kapcsolatos részletek. Ezen a területen az újságírók egy különösen ingoványos talajon manővereztek. A hidegháború szakaszai során, illetve általában véve a szovjet–amerikai nagyhatalmi szembenállás paranoid légkörében az újságíróknak egyszerre kellett tekintettel lenniük egyrészt a Szovjetunió, másrészt a szovjet tömb országai, harmadrészt a magyar pártvezetés és végül (az önmagukkal szemben magasabb igényeket támasztó szerzők esetében) a szakma elvárásaira. A kommunista országok esetében alapelv volt, hogy csak az érintett országok hírügynökségeinek anyagait lehetett átvenni–közvetíteni, nehogy konfliktusra kerüljön sor két „baráti ország” vezetése között. A nyugati ügynökségektől átvett anyagokat a szovjet tábor éppen aktuális külpolitikai törekvéseihez kellett hozzáigazítani, így például a különösen érzékeny területnek számító arab–izraeli konfliktusok tálalása, vagy a Szovjetunió belső ügyeit érintő hírek esetében. Ahogy a korszakban mondták: „Ha Moszkvát romba dönti egy földrengés, az nálunk akkor lesz hír, ha a TASZSZ (a szovjet hírügynökség) is közlést tesz”. A könyv számos ezzel kapcsolatos érdekes példát ismertet (szovjet úrbalesetek, prágai tavasz, NATO-rakételepipítések stb.). Különösen érdekes látni a külpolitikai érdek, a belpolitikai érdek, az állampolgári érdek és a sajtó felelősségének konfliktusát a csernobili atomerőmű katasztrófájára vonatkozó magyar hivatalos kommunikáció zavarai esetében.

Míg a kötet egyes témakörei (tájékoztatás, nyilvánosság, sajtóirányítás, „három T”, cenzúra) már megjelentek a korszakra vonatkozó, korábbi politikátörténeti, kultúrtörténeti, irodalomtörténeti vizsgálódásokban, egészen újszerűek és frissek (noha nem előzmény nélküliek) az akkori magyar „újságíró-társadalomra” vonatkozó elemzések. A kötet alapos képet nyújt az újságíró-társadalom nem és életkor szerinti megoszlásáról, végzettségéről, képzettségéről, párttagságról–pártonkívüliségéről. A korszakra jellemző adalék például, hogy a csupán

nyolc általánossal rendelkező „újságírók” aránya 1972-ben *magasabb* volt a vezetők, mint az alacsonyabb szinteken dolgozó sajtómunkások körében. Ugyanezen 1972-es felmérés szerint csupán alig minden ötödik magyar újságíró beszélt valamilyen idegen nyelven. Mint a korszakban minden kulturális területen, itt is sokat nyomott a latban a politikai megbízhatóság vs. professzionalizmus kérdése. Minthogy a tájékoztatás és a propaganda a politika számára kiemelten fontos (és érzékeny) területek számított, részben azért is, mert a hatalom álláspontja szerint az újságírók és az írók különösen fontos (és kompromittáló) szerepet játszottak az 1956-os „ellenforradalmi” eseményekben. Ezért a politikai megbízhatóság sokat számított az újságírók alkalmazása és elismerése tekintetében, ugyanakkor az ötvenes–hatvanas évek normáitól eltávolodó szerkesztőségi vezetők már engedékenyebben viszonyultak ehhez a kérdéshez, mint maga a sajtóirányítás. Társadalomtörténeti szempontból is izgalmasak azok az elemzések és adatsorok, melyek az újságírói fizetésekre vonatkoznak, a szerző itt cáfolja a „rosszul fizetett újságíró” alakjára vonatkozó, a korszakban elterjedt mítoszokat, hiedelmeket.

Takács Róbert könyvet a szakirodalmi, illetve empirikus-filológiai forrásai összetettek és széleskörűek: a szerző nagy alaposággal dolgozta fel a korszakkal foglalkozó tudományos, részben sajtótörténeti irodalmat, a sajtómunkások visszaemlékezéseit, a különféle archívumokban fellelhető „oral history” anyagot, valamint a levéltári forrásokat is. E minuciózus kutatómunka eredményeként olyan mű jött létre, mely – szerkezete szerint – először a tájékoztatáspolitikai alapelveit, másodsor a sajtóirányítás felépítését és gyakorlatát, harmadszor a kommunikációs eszközök strukturális felépítését, negyedszer az újságíró-társadalom jellemzőit tárgyalja. A kötet címrendszere ennél összetettebb és árnyaltabb, de e felsorolás alapján képet nyerhetünk a főbb kérdéskörökről, valamint az egész vállalkozás átfogó jellegéről–igényéről. A módszertani-szemléleti kérdésekhez tartozik a könyv „összehasonlító szemlélete”: a hazai szocialista sajtó működését nem a nemzetközi összefüggésekből kiszakítva, hanem

azok figyelembevételével rekonstruálja-elemzi, egyrészt megvilágítva azt, hogy az akkori magyar sajtó mennyiben tért el más szocialista országok gyakorlatától, másrészt mennyiben függött azoktól, elsősorban a Szovjetunió éppen aktuális elvárásaitól is.

HAVASRÉTI JÓZSEF

Zeitschrift für Germanistik, Neue Folge, 22. évf., 3/2012

A berlini Erhard Schütz gondozásában megjelenő *Zeitschrift für Germanistik* tematikus számanak középpontjában a tárca poétikája és medialitása áll. Jelen szám nem előzmény nélküli, hanem a feuilletonról való gondolkodás egy újabb állomása, ugyanis Schütz egy évtizeddel korábban már publikált egy kötetet ugyanebben a témakörben. A Kai Kauffmann-nal közösen jegyzett kiadvány a tárcakutatás problémáit és perspektíváit vette górcső alá (Kauffmann, Kai–Schütz, Erhard (Hrsg.), *Die lange Geschichte der Kleinen Form. Beiträge zur Feuilletonforschung*, Berlin, 2000.), s ez a füzet most ezt folytatja, de nem a deziderátumok feltárása áll a középpontban, hanem a kutatás új perspektíváit helyezi előtérbe. Az akkor felvetett problémák, ha meg nem szűntek is, de az azóta eltelt egy évtized hozott eredményeket: többek között könnyebben elérhetővé váltak újságok és folyóiratok, nem utolsósorban a digitalizálásnak köszönhetően, sőt számtalan forrás lehívható az internetről, például az *Anno* az Osztrák Nemzeti Könyvtárból (www.anno.onb.ac.at), vagy a ZEFYS Berlinben (www.zefys.staatsbibliothek-berlin.de). A feuilletonkutatás azonban még mind bibliográfiailag, mind kiadástechnikailag bőven tartogat feladatot.

Az elmúlt évtized eredményeiről, a folyamatban lévő kutatásokról számol be Schütz két társszerkesztővel jegyzett tematikus folyóiratszám, amely hét tanulmányt és 18 kutatási beszámolót közöl. Az írások alapkérdésekkel, illetve esettanulmányokkal foglalkoznak. Schütz, a grazi Hildegard Kermayer, valamint a bázeli Barbara von Reibnitz bevezetőjükben a tárcakutatás perspektíváit tekintik át. Kiemelik,

hogy a feuilletonról való gondolkodás német nyelvterületen a korábbiakhoz képest nagy tekintélynek örvend: jól elkülöníthető a feuilleton mint az újság kultúrával foglalkozó része, a feuilletonszerű stílus, valamint a feuilleton mint műfaj. A múlt béklyóit sem hallgatják el: a nemzeti-konzervatív „Zeitungswissenschaft” legfőbb célja az volt, hogy az újság ’kultúrpolitikai’ részét (előszeretettel nevezték így 1933 után) a nemzeti újjáépítés szolgálatába állítsák, miközben a szórakoztatást beemelték a politizálás eszköztárába, s eközben alig kapott figyelmet a feuilletonszerű írásmód. A feuilletonkutatás kultúrpolitikai, elsősorban bölcsészettudományi alapú megközelítése eltűnt, miután a „Zeitungswissenschaft” egy tágan értelmezett publicisztika- és kommunikációtudományra oszlott, amely magát már empirikus társadalomtudományként határozta és határozza meg. Az irodalomtudomány ezt követően a feuilletonnal mint rovattal hosszú ideig csak irodalomkritikaként foglalkozott, a tárcával mint a „kis formával” csak egy-egy szerző munkássága kapcsán (Alfred Polgar, Joseph Roth, Robert Walser). Siegfried Kracauer és Walter Benjamin voltak azok, akik tárcáikat nem a megszokott formában, hanem az ellen írták; náluk már megmutatkozik az eszszé és a tárca dichotómiájának problematikája, melynek kapcsán szövegeiket az előbbihez sorolták. Közben a feuilleton szisztematikus kutatásának szükségessége is egyre időszerűbbé vált: egyrészt minél több újság „vonalt alatti részének” a feldolgozása, azonban egy szisztematikus szinkron–diakrón feuilletonfeldolgozás még várat magára. (Egy ilyen jellegű kutatás problémáit, kérdésfeltevéseit az irodalomtudomány oldaláról Kai Kauffmann érintette, míg kommunikációtörténeti vonatkozásaival Bernd Sösemann foglalkozott.) A tárca és a riport viszonya a 20. század első évtizedeiben főleg Egon Erwin Kisch és Joseph Roth írásaiban mutatkozik meg: kigúnyolják a tárcát, de annak az ellenfeleit is, egyben ők vitték be nagy virtuozitással a tárca eszköztárát a riportba. A weimari köztársaság alatt a csevegés helyét átveszi a referátum és a kritika, majd ez 1933 után a szemlélődés irányába tendál. A kutatás számára terra incognita a náci rezsím időszaka, de az

NDK évtizedei is feltáratlanok. Utóbbi nyomán Heinz Knobloch munkásságának bemutatása lenne a legfontosabb, aki a berlini feuilleton-hagyományokat vitte tovább. Knobloch prózájának több olvasata adódik: egyrészt az NDK sajtóviszonyai felől lehetne megközelíteni, ami egyet jelentene a náci által tiltott hagyomány osztréntatív újrafelvételével, mely játékos lehetőséget kínál a korszak (jelenkor) kritikai szemléletéhez, másfelől a feuilletonhagyomány felől is értelmezhető, afelől, amit Alfred Polgar vagy Victor Auburtin képviselnek.

A kötetben több, a tárca műfajpoetológiájával foglalkozó írás kap helyet. Hildegard Kernmayer tanulmányában a tárcát „hibrid intertextualitásként” fogja fel, amely irodalom és publicisztika metszéspontjában áll, és amely magát mint „publicisztikai használati irodalom” (publizistische Zweckform) határozza meg. Ezek a maguk referenciális kommunikációs funkcióival (feljegyzés, tudósítás, informálás, kommentálás, bírálat, ábrázolás) a tárcában teljesednek ki, miközben eredeti, gyakran referenciális szövegfunkciói ebben a folyamatban háttérbe szorulnak.

Biztató projekt a Barbara von Reibnitz vezette Robert Walser-kritikai kiadás, melynek keretében Walser újságszövegei eredeti kontextusban olvashatók. A kontextualizálás nemcsak a Walser-kiadásnak áll a középpontjában, hanem a Walter Benjamin-kutatás is e köré szerveződik: Peter Villwock Benjaminsnak a *Frankfurter Zeitung*ban 1931–32-ben megjelent leveleinek kontextusorientált újrakiadásáról ír. A projekt azért érdekes, mert Benjamin e leveleket felvette az 1936-ban megjelent *Deutsche Menschen. Eine Folge von Briefen* című kötetébe, ugyanakkor Villwock szerint a leveleknek csak az új, a könyvbeli megjelenéstől eltérő kiadása bírhat jelentőséggel, mely a leveleket az eredeti újságkörnyezetben olvassa újra (és látja el a szöveggörnyezetre vonatkozó magyarázatokkal).

Gustav Frank és Stefan Scherer is funkció-történeti aspektusból tekintenek a tárcára. Kernmayerrel ellentétben azonban a tárcát nem műfajként vagy „kis formaként” határozzák meg, hanem csak *funkcióként*, melynek mediális he-

lye a napilapban van, mely ezen a helyen a különböző kulturális regiszterek között specifikus módon tudásfolyamokat stimulál és szabályoz. Tanulmányukban érintik a feuilleton és az esszé közötti affinitást is, amit Sabine Eickenrodt is felvet közvetett módon a Robert Walserről szóló írásában. Walser berni évei kapcsán az akkor kifejtett újságírói gyakorlatáról, annak tematizálásról ír. Konkrétan bemutatja, hogy Walser írásai, mini szövegei poétikájukban, esztétikájukban Montaigne *Esszéjéig* vezethetők vissza.

Claudia Öhlschläger az 1920/30-as évek városképeivel, vizualizálási stratégiáival foglalkozik különböző médiumok: feuilletonszövegek és fényképek nyomán. Összehasonlító tanulmányában Kracauer és Benjamin szövegei, valamint Bucovich és Moř Ver felvételei alapján arra keres választ, hogy a jelenre és az aktuális történetre koncentráló „pillanatművészetek” hogy jelenítik meg a közvetlen jelent és az elmúltat, a vissza nem térőt. A képzőművészet és irodalom összekapcsolódása, a „kis forma” különböző medialitása felveti a kérdést, hogy a feuilleton nemcsak publicisztikai, illetve irodalmi szövegfajtaikat érinthet, hanem mennyire lehet, hatékonyak transzmediálisan, és pont a képzőművészet irányában. A feuilleton és a képzőművészet affinitására, a transzmediális átvitelre példa lehet, hogy tárcák, illetve tárca-gyűjtemények jelennek meg olyan címek alatt mint Tollrajzok, Pillanatfelvételek, Kaleidoszkóp, Miniatúrák, Hangulatképek stb.

A feuilletonról való gondolkodás jelenlegi állásának dokumentálására a tematikus lapszám a folyamatban lévő kutatásokról is beszámol. A projektek jól mutatják, hogy a vizsgálódások zöme egy-egy személy munkássága köré szerveződik (pl. Theodor Fontane, Alfred Kerr, Anton Kuh, Robert Walser). A jól csengő nevek mellett azonban a kontextus- és poétikaorientált kutatások is jelentősek, mint például a *Breslauer Zeitung*, a *Königsberger Allgemeiner Zeitung* vagy a bázeli *National-Zeitung* esetében. A kötet egy válogatás-bibliográfiát is ad a 2000 óta megjelent jelentősebb kutatási eredményekről.

Faulstich, Werner, *Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900)*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2004 (Die Geschichte der Medien, Bd. 5.), 302 p.*

Werner Faulstich, a lüneburgi egyetem médiatudományi szakának professzora 1997 és 2012 között jelentette meg hatkötetes médiatörténeti sorozatát, amely a kezdetektől (kb. Kr. e. 40000) a 20. század végéig kíséri figyelemmel a média történetét, kitekintéssel a 21. századra. Faulstich munkája azzal az igénnyel lép fel, hogy a média fejlődését (mind az egyes korszakokat tárgyaló egyes kötetek, mind a sorozat szintjén) teljes körűen leírja és magyarázza, azaz minden releváns jelenségre kitérjen. A sorozat célja, hogy az egyes médiumok időben változó funkcionális összefüggésrendszerét ábrázolja. Médiatörténeti munkája műfaját, tudományos helyét a szerző „média-kultúrtörténetként” határozza meg (Werner FAULSTICH, *Das Medium als Kult: Von den Anfängen bis zur Spätantike*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1997, 9). Werner Faulstich munkássága az 1980-as évek eleje óta mutatja annak a törekvésnek a lépéseit, hogy a kommunikáció- és a médiatudomány elméleti és történeti eredményeivel számot vetve kialakítson egy saját, általa használhatóbbnak tekintett médiumfogalmat (Werner FAULSTICH, *Medienästhetik und Mediengeschichte*, Heidelberg, 1982; Werner FAULSTICH, *Medientheorien*, Göttingen, 1991; *Grundwissen Medien*, szerk. Werner FAULSTICH, München, 1994, 5. kiadás: 2004).

Médiatörténeti sorozatát médiumkonceptiója gyakorlati alkalmazásának, próbakövének tekinti, amelynek meg kell mutatnia, hogy ez a koncepció alkalmas egy átfogó és holisztikus szemléletű média-kultúrtörténet hordozására. Munkájának egyik célja, hogy a médiával foglalkozó tudományágak tematikus elaprózódása és módszertani széttartása ellen hasson. A célkitűzés élénk vitát provokált, a sorozatnak számos kritikája látott napvilágot (többek között:

Thomas BIRKNER, *Rezension zu: Faulstich, Werner; Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts. München 2012* = H-Soz-u-Kult, 04.02.2014, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2014-1-083>; Ulrike WETZEL, *Rezension von: Werner Faulstich, Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts, Wilhelm Fink Verlag, Paderborn 2012* = *Archiv für Sozialgeschichte* (online) 53, 2013, URL: <http://www.fes.de/cgi-bin/afs.cgi?id=81473> [12. 6. 2013]; Konrad DUSSEL, *Rezension zu: Werner Faulstich: Medienwandel im Industrie- und Massenzeitalter (1830–1900)* = sehepunkte, URL: <http://www.sehepunkte.de/2005/02/7231.html>; Klaus BEYRER, *Rezension zu: Werner Faulstich: Die bürgerliche Mediengesellschaft (1700–1830)* = sehepunkte, 4 (2004), Nr. 9 URL: <http://www.sehepunkte.de/2004/09>; Uwe GOPPOLD, *Rezension zu: Faulstich, Werner: Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der fruehen Neuzeit (1400–1700). Goettingen 1998* = H-Soz-u-Kult, 21.03.1999, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/id=40>; Rudolf STÖBER recenziója az első három kötetről: *Jahrbuch für Kommunikationsgeschichte*, szerk. Holger Böning, Arnulf Kutsch, Rudolf Stöber, 2/2000, 231–233.) A munka ugyanakkor nem csak a szakmának, hanem az érdeklődő laikus olvasóknak is szól, ezt tükrözi közérthetőségre törekvő stílusa is (FAULSTICH, *Das Medium als Kult...* 11–12).

A sorozat 2004-ben megjelent ötödik kötet a 19. századot tárgyalja. A műben Faulstich korszakolása nem a politikatörténet megszokott időbeli határköveit követi, hanem a média fejlődésében megfigyelhető saját korszakhatárokat kívánja tekintetbe venni. Így a 19. századi kötetet határoló évszámok egyszerűen (1830) a 18. század „polgári médiatársadalmának a végét”, és a 19. századra jellemző tömegmédiumok kialakulásának kezdetét, másrészt (1900) a nyomtatott médiumok által meghatározott kor lezárulását, és az „elektronikus médiumok” által dominált korszak kezdetét jelzik, melyeket utóbb, a 20. század során a „digitális médiumok” fognak leváltani (26–27, 254).

A média 19. századi történetének elbeszélését Faulstich a demográfiai, társadalmi, tech-

* Az ismertetés az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae kutatócsoport 19. századi műhelye kutatási programjának keretében készült.

nikai és gazdasági feltételrendszer ismertetésével kezd, ezek jelentették a média rendszerében megfigyelhető változások kontextusát. A szerző fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy nemcsak a társadalmi-gazdasági környezet hatott a média rendszerére, hanem az ellenkező irányú hatás is jelentős volt. Faulstich egyik központi állítása éppen az, hogy a korszak fontos médiumai (azok, amelyeket „releváns médiumok”-nak tekint) jelentékenyen alakították a társadalmi-gazdasági környezetet, sőt, éppen azokat a kommunikációs eszközöket tekinti médiumnak, amelyek erre az adott korszakban képesek voltak. A 19. századra nézve Faulstich 16 „releváns médium”-ot tart számon. A könyv fejezetei egy-egy médium 19. századi történetét beszélik el, Németországra koncentrálva, változó részletességű kitekintéssel az európai és észak-amerikai környezetre. A kitekintések a könyvben alapvetően a médiatörténeti jelenségek szintjére korlátozódnak: a média társadalmi beágyazottságát és társadalomalakító hatásait a szerző a német történelem kontextusában mutatja be. E társadalom ábrázolásakor leginkább a bielefeldi iskola Hans-Ulrich Wehler nevével fémjelzett társadalomtörténeti alapk munkáira támaszkodik, jelezve ugyanakkor, hogy az általa képviselt média-kultúrtörténeti megközelítésmód a 18–20. század német történelmének olyan központi, és évtizedeken át vitatott kérdéseiben is hozhat új felismeréseket, mint amilyen a polgárság/polgáriasság fejlődésének problémaköre (15).

Egy-egy fejezet foglalkozik az újságokkal és a folyóiratokkal, mert a szerző fontosnak tartja a periodikus sajtó e két ágának külön kezelését, hangsúlyozva, hogy a folyóirat-kiadás az újságoktól függetlenül ment át sajátos átalakulásán a 19. század során (60). A könyvpiac fejlődése legfontosabb vonásainak a kolportázs jelenségét és a füzetes kiadványok ezzel összefüggő elterjedését tartja, melyek a ’könyv’-et mint médiumot erősen átalakították, és megnyitották más, elsősorban a periodikus jellegű médiumok irányába. Egy-egy fejezet tárgyalja a 19. század új médiumait, a távirót, a fényképet, a telefont és a filmet, valamint a plakát történetét, mely 18. századi előzmények után ekkor vált fontos médiummá. A levél, mint az

írott médiumoknak a korszakban továbbélt képviselője, részt vett a képiség felértékelődésének a korra jellemző folyamatában, és részben a képeslap formájában volt jelen. A szerző külön fejezetet szentel a képsorozatokat közlő populáris nyomtatványtípusnak, a „Bilderbogen”-nek, amely szerinte az 1830-as és 1880-as évek között önálló médiumként működött Németországban, a „rövid életű/átmeneti médiumok” egyik példájaként, mint amilyenek a 18. század végi almanachok is tekinthetők.

Faulstich sorozatának meghatározó és ugyanakkor több oldalról vitatott jellemzője az általa alkalmazott sajátos, tág és rugalmas médiumfogalom. A szerző médiatipológiája Harry Pross hármas, illetve Manfred Faßler ezt követő négyes tagolásából (elsődleges, másodlagos, harmadlagos és negyedleges médiumok) indul ki (Harry PROSS, *Medienforschung*, Darmstadt, 1972; Manfred FASSLER, *Was ist Kommunikation?* München, 1997), amely azon alapszik, hogy mennyire eszközök, szerkezetek által közvetített a mediális kommunikáció. Faulstich ezt a tipológiát finomítja tovább munkájában. A médiumokat, Ulrich Saxer svájci médiatudós meghatározásából kiindulva (Ulrich Saxer, *Einführung in die Publizistikwissenschaft*, Zürich, 1994) „olyan komplex, intézményesült rendszerek”-nek tekinti, „amelyek szervezett kommunikációs csatornák körül jönnek létre és társadalmilag meghatározó specifikus teljesítményre képesek” (18). Specifikus teljesítmény alatt a szerző elsősorban a kommunikációs aktusok szervezésében és irányításában betöltött szerepüket érti (Werner FAULSTICH, *Mediengeschichte von den Anfängen bis 1700*, Göttingen, UTB basics – Vandenhoeck & Ruprecht, 2006, 8), a 19. századra nézve pedig különösen kiemeli a társadalom átrétegződésének kísérőként bírt jelentőségüket (253–254). A médiatudomány hagyományos fogalomhasználatától eltérően a médium fogalmát nem csak „a nyilvános kommunikáció anonim közönséghez szóló” eszközeire alkalmazza, hanem az egyes emberek közötti kommunikáció azon hétköznapi eszközeire is (Ulrike WETZEL, *Rezension von: Werner Faulstich, Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts...*), amelyeket az adott kor-

szak társadalmára, művelődésére nézve meghatározónak tekint (eltekintve a magánszemélyek közötti face-to-face kommunikáció módjaitól). A szerző a média történetét mint dinamikus változó rendszernek az alakulását írja le. Egyes médiumok másoktól funkciókat vehetnek át, kommunikációs eszközök a történelem során médiummá válhatnak, majd ismét elveszíthetik ezt a minőségüket, még akkor is, ha kommunikációs eszközként továbbra is fellelhetők.

Faulstich a médiumokat öt típusba sorolja, amelyek változó intenzitással voltak jelen az egyes korszakokban. Legvitatottabbá ezek közül az „embermédium” („Menschmedium”) koncepciója vált, amely szerinte az archaikus kultúrákat és az antikvitást is jellemezte, még az európai középkorban is meghatározó volt, és amelyet csak a kora újkorban váltottak le domináns szerepében a nyomtatott médiumok, mint a könyv, a röpirat, a kalendárium és az újság. Az archaikus „embermédiumok” közé sorolja Faulstich „a nőt”, mint a matriarchális társadalmak szervezőerjét, a különböző áldozati rituálékat, sámánokat, varázslókat, papokat, énekmondókat. Az archaikus embermédiumok a szerző szerint a 20. században rövid időre újra meghatározó szerephez jutottak a nemzetiszocializmus média-eszköztárában, a vezér és „szónok” alakjának szakralizálása és a rituális formát öltő tömegmegmozdulások révén (Werner Faulstich, *Die Mediengeschichte des 20. Jahrhunderts*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2012, 150).

A médiumok második meghatározó típusát Faulstich a „Gestaltungsmedien” névvel határozza meg, amelynek jelentését talán a „téralakító médiumok” kifejezéssel lehetne legjobban visszaadni, és amely csoporthoz leginkább olyan építészeti és szobrászati alkotásokat sorol, amelyek az adott társadalom számára központi jelentőségű üzeneteket közvetítettek. Téralkító médiumok (park, kastély) Faulstich szerint még a 18. században is jelen voltak, de épp úgy, mint az írott médiumok („Schriftmedien”), az újkor folyamán átadták a vezető szerepet a nyomtatott médiumoknak („Druckmedien”). Utóbbiak lettek a 18. és 19. század médiatörténetének meghatározó tényezőivé.

A 19. század folyamán kialakultak a Faulstich által (nem egészen pontos fogalomhasználattal) összefoglalóan „elektronikus médiumok”-nak nevezett eszközök (fotó, film, telefon, hanglemez). Ennek a korszaknak a képét még továbbra is formálták a nyomtatott médiumok (újság, folyóirat, könyv, füzetes kiadványok és egyéb nyomtatványtípusok), sőt ebben a korszakban alakult ki e nyomtatott termékek iparszerű előállítására, ami példányszámaik rohamos növekedésével és a nyomtatványpiac differenciálódásával járt együtt. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a nyomtatott médiumok a 19. század utolsó évtizedeire függővé váltak azokról az új technológiáktól, amelyeket a szerző szerint (legalábbis időlegesen) szintén médiumoknak kell tekinteni, így a távközlés, valamint a képrögzítés és képsokszorosítás korszerű eszközeitől. Az újságok a 19. század második felében egyre kevésbé nélkülözhetők a táviró, majd utóbb a telefon által lehetővé tett gyors hírszolgáltatást (57). Az újságok, a folyóiratok, épp úgy, mint a nyomtatásban minden fajta népszerűségi törekvő nyomtatvány, növekvő számban kínáltak fényképeket vagy fényképek alapján előállított képeket (75–76). Az 1830 és 1900 közötti időszak médiatörténetének meghatározó vonása Faulstich szerint a képelőállítás és képrecepció rohamos feljutása, valamint a szórakoztatási funkció előtérbe kerülése. Ezt a szerző egyfajta válaszként, visszahatásként értelmezi, amelyet a társadalom a vizualitást és az érzékiséget háttérbe szorító 18. századi trendekre adott. A jelenség összefüggött a médiumok használatának 19. századi demokratizálódásával, a tömegmédiá megjelenésével, aminek feltétele volt az előállítás és terjesztés kapitalizálódása, iparszerűsödése, és a közönség igényeihez rétegspecifikusan alkalmazkodó rendszerének kialakulása.

Faulstich fogalomhasználatát többen kritizálták, kifogásolva, hogy a médium-fogalom kitágítása képlékennyé, meghatározhatatlanná teszi azt, alkalmazása intuitív és szubjektív válik. A szerző médium-fogalmának szubjektivitását támasztja alá szerintem az, amit a téralakító médiumok 18–20. századi történetéről mond. Ezek a szerző szerint a 19. században

nem tartoztak a „releváns médiumok” közé, a nemzetiszocializmus idején azonban, az „archaikus” médiumokra visszanyúlva, újraélesztették őket, épp úgy, mint az „embermédium” eszközt. Nem tudom, hogy ha a 18. századi park és kastély releváns médium volt, akkor a 19. század városépítészete, amely markáns üzeneteket közvetítve rendezte át számos európai nagyváros képét, miért nem jogosult erre a címre.

A 19. századról szóló kötetben a Faulstich-féle „puha” médiumfogalommal kapcsolatos aggályokat véleményem szerint leginkább a „Blatt”-nak nevezett médium tárgyalása erősíti meg. Ez a gyűjtőfogalom magyarul nehezen adható vissza, a körébe utalt jelenségeket a „lap/cédula/kártya” szavak szokták különböző összetételekben megnevezni. A politikai röplapok ismertetése után a fejezet hosszas (és még nem lezárt) felsorolását adja azoknak a kis méretű, nyomtatott vagy írott szöveggel, valamint sokszor képekkel ellátott papírlapoknak, amelyek a 19. században fontos kommunikációs feladatokat láttak el: gyónócédulák, szentképek, áldozási és egyéb emléklapok, partecédulák, vizitkártyák, oklevelek, termékcímkék, játékkártyák, belépőjegyek, matricák, bélyegek, bankjegyek, és még számos további alfaj. Sok kategóriáról elmondható ezek közül, hogy nem a funkcionális használatuk az, amely miatt a szerző médiumnak tekinti őket, hanem az a kommunikációs többlet, amelyet hordoztak: értékek közvetítése és szociális orientáló szerep. Meglepő viszont, hogy Faulstich a papírlapok „individuais írott médiumként” való felhasználását is megemlíti, és példaként olyan „elsősorban mnemotechnikai funkciót” ellátó cédulákat sorol fel, mint a „jegyzetlap”, az „emlékeztető cédula” és a „bevásárló cédula” (129), ami a fogalom parttalaná válásának a veszélyét sejteti.

Faulstich médiatörténeti szintézise a szakirodalom feldolgozására épül, a hivatkozott szerzőktől gyakran és hosszan idéz. Bár úgy tűnik, munkája egyes pontjain a leírt jelenségek pragmatikus, értékszemleges felfogását tartja helyesnek (224, 228), a könyv szövegének egészét erősen áthatja az általa idézett szakirodalom gyakran társadalomkritikus attitűdje. Kritikusi felrötták neki, hogy munkája nem tá-

maszkodik forráskutatásra, és nem mindenhol kezeli kellő kritikával a hivatkozott szakirodalmat. Különösen a kommunikáció-tudomány oldaláról érték éles támadások. Ez nem meglepő, hiszen Faulstich munkájában félresöpri a nagy részét annak, amit a kommunikációtudomány a média elméletéről évtizedek alatt kidolgozott (Faulstich, *Das Medium als Kult...* 9), és egy saját médium-fogalommal operál, amelyet kritikussai a kommunikáció-elmélet oldaláról, érthetően, tudományosan nem kellően alátámasztott próbálkozásként érzékelnek.

A kritikák ellenére Faulstich sorozatát éppen azok, a korábban is ismert tényeket új megvilágításba helyező „ötletek” segítették sikerhez, és tették a mai német médiatörténeti diskurzus megkerülhetetlen részévé, mint amilyen az „embermédium” fogalmának bevezetése, vagy a reformáció mint médiatörténeti forradalom újraértékelése volt: a pápaság mint „embermédium” tagadása, és helyette a Szentírás mint könyv, és ennek kapcsán általánosan a nyomtatott médiumok előtérbe helyezése (Werner Faulstich, *Medien zwischen Herrschaft und Revolte. Die Medienkultur der fruhen Neuzeit, 1400–1700*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998, 143 ff). A sorozat 2012-ben megjelent záró kötete a 20. század médiatörténetével foglalkozik. A korábbi kötetektől eltérően, amelyek többé-kevésbé következetesen médiumok, illetve médium-típusok szerint tagolódtak fejezetekre, a 20. századról szóló könyv időrendi tagolást mutat, emlékeztetve Faulstich 2006 és 2010 között megjelent, a 20. század művelődéstörténetéről szóló sorozatára, amelyben az egyes évtizedek kultúráját egy-egy önálló kötet ábrázolja. A 20. század médiatörténeti fejleményeit összefoglaló kötet, úgy tűnik, nem dicsekedhet a korábbiakhoz hasonlóan átütő erejű „ötletekkel”. A rendelkezésre álló adatok munkaigényes összefoglalásáról van szó, amely azonban koncepcionális tekintetben inkább csak kifuttatja a korábbi kötetek fogalmi innovációját. A II. világháború végétől kezdődően már csak a nyugatnémet fejlődést taglalja, az NDK történetével és a német-német kapcsolatrendszer médiatörténeti aspektusaival nem foglalkozik.

Az ősi kultúráktól a 20. század végéig terjedő sorozat így folytonosan szűkülő körben írja le a médiatörténet relevánsnak tekintett jelenségeit. Az első kötetek megállapításai egy általános művelődéstörténet körébe tartoznak, de a perspektíva utóbb Európára, legkésőbb a 18. századtól pedig lényegében Németországra szűkül. Az áttekintendő információmenyiség növekedése kellően indokolja ezt, de a szerző, meglátásom szerint, nem reflektál eléggé az eljárására. A sorozat tudományos hozzájárulását Faulstich kézikönyvek és tankönyvek

sorában igyekeznek az oktatásban használhatóvá tenni (többek között: Werner FAULSTICH, *Medienwissenschaft*, München, UTB basics – W. Fink Verlag, 2004; Werner FAULSTICH, *Mediengeschichte von den Anfängen bis 1700* és *Mediengeschichte von 1700 bis ins 3. Jahrtausend*, Göttingen, UTB basics – Vandenhoeck & Ruprecht, 2006), ami biztosítani fogja, hogy koncepciója részévé váljon a következő évtizedek médiával kapcsolatos közgondolkodásának.

BÓDY-MÁRKUS ROZÁLIA